

власної збитковості, неповноцінності. У підлітків, які страждають від самотності, можуть спостерігатися спроби накласти на себе руки або завершені суїциди. Подорослішавши, жертви насильства на роки занурюються в депресію, часто не віддаючи звіту в своєму стані, а лише дивуючись, чому їх нічого не радує, не клеїться кар'єра, не приваблює спілкування з людьми, навіть найсимпатичнішими [2, с. 112].

Соціально-педагогічна робота щодо запобігання насильства в дитячих таборах включає наступні напрямки:

- організація розвивальних навчальних програм, забезпечення зайнятості дітей, переключення їхньої потенційної агресії на подолання зовнішніх випробувань і власних слабкостей;
- забезпечення постійного контролю за перебуванням неповнолітніх, відповідальне виконання вожатими своїх професійних обов'язків;
- боротьба із шкідливими звичками і традиціями неповнолітніх (куріння, алкоголізація та ін.), категоричне недопущення їх на території табору;
- регламентація взаємостосунків вожатих і підлітків, із використанням нормативно-правової бази у вирішенні та запобіганні конфліктних ситуацій;
- знання про можливі осередки розвитку конфліктів і прояви насильства;
- здійснення психолого-педагогічної роботи з побудови толерантних і доброзичливих взаємостосунків між дітьми та дорослими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козлова Г. Насиліе над детьми. Его виды и возможности предупреждения / Г. Козлова, Л. Мирейчик, М. Пряхина. – Минск, 2003. – 76 с.
2. Фурманов И. Детская агрессивность : психодиагностика и коррекция / И. Фурманов. – Минск, 1996. – 192 с.
3. Чернишова Г. 21 день з життя загонового вожатого / Г. Чернишова, І. Гуппал. – Суми, 2003. – 192 с.

Лілія Широкоградюк,
канд. психол. н., доцент,
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ЛИХОСЛІВ'Я В СІМ'Ї І ШКОЛІ ЯК ПРОЯВ МЕНТАЛЬНОГО НАСИЛЛЯ

У статті йдеться про лихослів'я як прояв ментального насилля над особистістю. Наводяться експериментальні дані, які ілюструють поширеність лихослів'я на адресу дітей з боку батьків і вчителів і доводять, що лихослів'я є деструктивним фактором впливу на особистісний розвиток дитини та її ментальність.

Lilija Shyrokoradiuk

ROUGH LANGUAGE IN A FAMILY AND SCHOOL AS A MANIFESTATION OF MENTAL VIOLENCE

The article refers to ribaldry, which is a manifestation of mental violence against a person. Experimental data are provided to illustrate the prevalence of ribaldry against children on the part of parents and teachers. They prove that ribaldry has a destructive influence on personal development and mentality of a child.

Факторів, що впливають на становлення особистості, існує чимало. Але найбільш значущими є сім'я і школа, які є первинними осередками соціалізації дитини. Саме вони у найбільшій мірі визначають, якою сформується особистість, яким буде її психічне здоров'я та самореалізація в майбутньому. Насильство в сім'ї та школі виступає однією з передумов скоєння злочинів у суспільстві, втрати загальнолюдських цінностей та взаємопорозуміння, формування насильницького менталітету нації тощо.

Одним з різновидів насилля є лихослів'я. Вчителі і батьки, з різних причин, лихословлять до дітей, і у присутності дітей. Ця мовленнєва поведінка дорослих спотворює світогляд і мислення школярів, погіршує культуру спілкування, створює уявлення, що світ жорстокий і цинічний, і що саме така поведінка у суспільстві є нормою. Такий деструктивний вплив лихослів'я на психіку зростаючої особистості дозволяє кваліфікувати його як ментальне насилля.

Дослідженню явища ментального насилля присвячено праці Е. Фромма. Вчений запропонував терміни «ментальна жорстокість» і «ментальний садизм». Психологічна сутність цих термінів полягає у словесному насиллі, бажанні образити і принизити почуття та гідність іншої людини [3, с. 376]. Е. Фромм описує прояви ментального насилля і жорстокості наступним чином: «Це більш спрощений вид садизму. Врешті-решт, в хід йде не фізична сила, а, передусім, лише слова. З іншого боку, психічний біль може бути таким же сильним, а іноді і більш сильнішим, ніж фізичний. Немає потреби в описі прикладів ментального

садизму. Батьки знуцаються зі своїх дітей, професори – зі студентів, старші – з молодших, сильні – зі слабших, іншими словами, він застосовується в усіх випадках, коли є хтось, нездатний захистити себе від садиста. Ментальний садизм зовнішньо може виявляти себе цілком необразливо: у запитанні, посмішці, іронічному зауваженні» [3, с. 377].

Поширення ментального насилля вчений пояснює наступним чином: від впливовішого до менш впливового, від сильнішого до слабшого, від старшого до молодшого. Е. Фромм акцентує увагу на причинах ментального насилля: «Якщо нас спитають про те, що породжує в людині крайні форми садизму, нам варто взяти до уваги не тільки спадковість і біологічні чинники, але й соціальне середовище, яке несе відповідальність і за покоління соціального садизму, і за перекручення індивідуальної долі. Розвиток індивіда ніколи не стане зрозумілим, якщо брати до уваги виключно спадковість і сімейні обставини. Лише у цьому випадку ми наблизимось до розуміння того, чому певні властивості характеру так глибоко вкорінені в особистість, якщо визначимо становище людини та її сім'ї в соціальній системі і з'ясуємо дух цієї системи» [3, с. 395]. Отже, ментальне насилля має соціальну природу і тому за його поширення, в тому числі, і за поширення лихослів'я, повинно нести відповідальність суспільство.

Як відомо, первинна соціалізація індивіда відбувається в батьківській родині. Значною мірою її якість буде залежати від позитивних емоційних зв'язків між дорослими і дітьми. Негативна ситуація виникає там, де дорослі байдуже, а то й жорстоко ставляться до дітей. Жорстокість може проявлятися не лише фізично, але й психологічно, на вербальному рівні, що пов'язано з уживанням лихослів'я на адресу дітей.

Наведемо дані нашого експериментального дослідження, яке дало змогу виявити особливості ментального лихослівного насилля стосовно дітей у сім'ї та школі [4, с. 38 – 53]. Зокрема, 66% опитаних дітей відповіли, що зазнають словесних образ від батьків. Були відповіді і такого змісту: «Мені соромно про це писати». Деякі учні взагалі не відповіли на ці запитання. Слів, якими батьки ображають дітей, дуже багато. Трапляються слова, які просто висміюють і принижують дитину. Найчастіше дітей ображають словами, що принижують їхні інтелектуальні здібності. Найгіршим і найобразливішим для дітей є те, що «до них матюкаються». Так, до дівчат батьки можуть звертатися навіть такими словами, як «су...», «су...», «шльондра», «проститутка» і т. п. Досить часто батьки «проклинають» своїх дітей.

Отриманий фактичний матеріал ми розбили на умовні групи:

- невихованість, неслухняність («безсовісний», «брехун», «егоїст», «неряха», «грязнуля», «неандерталець» тощо);
- приниження розумове («дурний, як пень», «безголовий пеньок», «неук», «безтолоч», «балбес», «бовдур», «йолоп», «дубина», «тупиця», «двісчник» та ін.);
- приниження тілесні («недоросток», «недомірок», «здоровило» тощо);
- сексуальні порівняння («шлюха», «гуляща», «вулична», «курва», «сука», «пройда», «онаніст» та ін.);
- непридатність до роботи («ледащо», «нездара», «нероба», «розтяпа», «безхребетне», «безруке», «каліка» та ін.);
- невдячність («дармоїд», «нахлібник», «кіждивенець», «паразит», «трутень», «невдячний» та ін.);
- приниження через екскреторні порівняння («гімняр», «засранець», «сцикун», «шмаркач» та ін.);
- психопатологічні порівняння («дебіл», «ідіот», «неповноцінний», «ненормальний»);
- інфекційні порівняння («зараза», «мікроба», «холера» та ін.);
- натальні приниження («виродок», «байстрюк», «помилка природи», «недоносок» та ін.);
- звинувачення в мучительстві («вампір», «кровопивця» тощо);
- демонологічні порівняння («чортяка», «біс», «чорти б тебе взяли» та ін.);
- знецінення загальне («нещастя», «невдаха», «непотріб», «виродок», «гниль», «гидота», «сволота» тощо).

Також батьки вдаються до «лихих побажань» своїм дітям («шлях би тебе трафив», «щоб ти здохла» та ін.). Досить популярними у спілкуванні батьків з дітьми є також «тваринні» лихослів'я, а нерідко й нецензурні вирази. Учні вважають лихослів'ям безпідставні звинувачення, а також випадки, коли інформацію, яку вони розповіли батькам у довірливій розмові, останні використовують негідним чином.

Отже, слів, що кривдять дитину, батьки вживають багато, і вони є різноманітними. Часте вживання таких слів може призвести до емоційної депривації. Такі форми батьківського спілкування не можуть породити в дітей почуття любові і поваги, відчуття безпеки та самоцінності. Іноді лихослів'я можуть стати пророцтвом: дитина починає поводити себе відповідно до образу, який створюється у неї її батьками.

Проте наведені вище лихослів'я є не найгіршим з того, що говорять до дітей батьки. Ще більшого занепокоєння викликають такі дитячі зізнання: «Мені соромно називати тебе своєю дитиною» (така відповідь траплялась у різних класах різних шкіл міста), «Я шкодую, що ти мій син», «Як ми могли народити таку каліку, як ти», «Ти – не наша дочка», «Ти весь час деградуєш все більше і більше. Ти – найгірший у нашій родині», «Додому можеш не вертатися. Йди і не приходь», «Я тебе вб'ю», «Краще б я тебе не народила»,

«Здохла б, як була мала». Та «перемогла» усіх мама, яка часто говорила до дочки такі слова: «Ти близька до недорозвинутої. Бог тобі суддя. Йди від мене. Я хочу, щоб цей вечір був останнім, коли б я тебе бачила». Особливістю таких батьківських висловлювань є те, що формально – це не лихослів'я. Однак за своїм впливом на емоційний стан дитини, за наявністю реально спричиненої шкоди психіці дитини – це лихослів'я. Такі інвективні форми зачіпають глибини дитячої душі, утруднюють формування суб'єктного ядра особистості, актуалізацію притаманних їй «субстанціальних інтуїцій» [2, с. 251 – 253], і вони є яскравим прикладом ментального насилля.

Про те, що вчителі лихословлять до дітей, ствердно відповіло близько 60% учнів. Діти вказували, які вчителі до них лихословлять, хоча ми цього й не питали. Один з учнів 9-го класу сам написав, що «вчитель фізики використовує до дітей не тільки силу слова, але й фізичну силу!!!». Виказування дітьми прізвиськ тих вчителів, що вдаються до словесних образ, на нашу думку, можна розцінювати як крик по допомогу. Як правило, грубі словесні зауваження вчителів стосуються неуспішного навчання і поведінки учнів.

Прояви «вчительського» лихослів'я аналізувалися нами за учнівськими і вчительськими анкетами. За нашими даними, вчителі, як правило, використовують лихослів'я і образу словом диференційовано: в одному випадку, наприклад, обирають «слабким місцем» інтелектуальну сферу дитини, в іншому – намагаються вразити учня, принижуючи почуття гідності, дорослості. Найбільш часто вживаними «вчительськими» лихослів'ями є всі похідні від слова «дурень», а також «дебіл», «ідіот», «сволота», «неук», «ступий», «скотина», «ненормальний», «свиня». Ці та інші образливі слова стосуються, переважно, поганого навчання і поведінки учнів, а також загального неприйняття вчителем самоцінності дитини.

Більш детальний аналіз дозволяє умовно розподілити вчительські лихослів'я на такі групи:

– констатація природної нездатності до навчання («придурак», «бовдур», «ступий», «дубина», «недоумок», «бездарний», «телепень», «туман», «пеньок», «темний ліс», «нездара», «дебіл у квадраті», «йолоп», «медаліст», «чайник», «безмозгли», «безголові», «тупоголові», «кодло придурків», «сибірські валянки», «воно хоче вчитися, але не може», «до тебе доходить, як до осла» тощо);

– констатація невихованості («нахаба», «неслук», «брехун», «ледащо», «паскуда», «прогульщик», «невмите опудало», «гниль», «дівка», «хами», «нахали», «дикуни», «татари», «фашисти», «баби базарні», «сволочі», «своєю поведінкою ти виказуєш культуру своїх батьків», «свині», «сучі діти» тощо)

– констатація загального неприйняття учня як людини («чмо», «зараза», «потвора», «мразь», «гнида» та ін.).

Зазначимо, що вчителі також не цураються широко використовувати «тваринні» лихослів'я («безмозгли кури», «тупорилі свині», «мамонти» та ін.), вже відомі лихослів'я психопатологічного звучання («ненормальний», «даун», «ідіот», «психічно «хворий», «кретин», «недорозвинений» та ін.), лихослів'я шляхом екскреторних порівнянь («засранці», «шмаркачі сопливі» та ін.), через звинувачення у відбиранні останніх сил («вампири», «кровопивці» та ін.), а також нецензурні лихослів'я в дещо м'якшому варіанті, ніж у батьків.

Відвідування уроків і спостереження за мовленнєвою поведінкою вчителів та учнів дозволило виявити наступні факти. Починаючи з молодших класів, типовими образливими звертаннями до дітей є такі: «Ще мені один розумник відшукався!», «Ти чого руку тягнеш, ти що, можеш щось мудре сказати?» тощо. Такі зауваження та інші лихослів'я висловлювались перед цілим класом у наказовій формі, що завдавало дитині сильних душевних страждань. Як і у випадку з батьками, саме ці «лихі» вислови є такими, що найбільше деформують суб'єктне ядро особистості і заперечують позитивну суб'єктність дитини. Діти зазначають, що такі зауваження їх дуже вражають. А вчителі подібних «лихих» виразів не наводили зовсім.

Часто вчителі допускають образи не окремому учневі, а всьому класові («виродки», «дебіли», «фашистські молодчики»), тобто застосовуються колективні образи. Також учитель може образити перед цілим класом учня разом з його батьками: «Ти такий самий дурний (безвідповідальний, дебільний, зашмарканий...), як і твої батьки». Учні зазначають, що гіршого приниження бути не може, такому вчителю хочеться помститися і так само його образити. Нерідко в образливому зверненні до дитини застосовується середній рід – «воно». Це виявлено і стосовно батьків. Скоріш за все, це – перехідна форма, яка «дає дозвіл» на застосування в подальшому більш «сильних» виразів. Дитина, отримавши на свою адресу «лихі» слова з боку дорослого, як правило, не може захистити себе і навряд чи може відповісти тим самим, особливо, якщо ці дорослі є значущими для неї людьми (батьки, вчителі). Образа і злість залишається всередині або ж переноситься на тих, хто слабший.

В анкетах учні зазначили, що ефективність лихослів'я з виховною метою є досить низькою. Лихослів'я нічого не змінюють у поведінці підлітків тому, що говоряться з метою образи і до них вже звикли. Свій емоційний стан учні описують таким чином: «Я починаю ненавидіти вчителів», «Мене це ще більше роздратовує», «Вчитель повинен заохочувати, а не лихословити», «Відпадає будь-яке бажання вчитися. Хочеться стати саме такою, як вони говорять, тоді я хоча б буду знати, за що мене ображають», «Хочу відповісти вчителю тими ж словами».

Найбільш негативний вплив на емоційний стан дитини мають словесні образи з боку батьків. Висловлювання учнів ще раз доводять той факт, що перед гнівом і несправедливістю батьків дитина є безсилою. Як правило, грубі слова викликають приниження, смуток і пригнічення. Негативне переживання ще більше зростає від того, що вони не можуть відповісти тим самим. Діти зауважували, що такий стан у них залишається надовго і було б добре, якби помінятися з батьками місцями, щоб помститися. Одна з учениць відповіла, що у неї з'являється відчуття, що вона нікому не потрібна, що її «купили». Коли до дітей лихословлять батьки, то у декого з них виникає почуття, що проти них увесь світ.

Надзвичайно сильно ображають дітей нецензурні лихослів'я. У таких випадках деякі діти, за їхніми висловлюваннями, іноді «хочуть втекти з дому» або навіть «вбити себе». Через негативні переживання виникає бажання нагрубити, сказати ще гірше. Деякі відповіді були надзвичайно емоційними. Наприклад: «Стан за хвилину до кінця світу», «Мама мене обізвала, і майже всю ніч я проплакала, мене ніби щось давило, я не могла спати. Краще було б витримати фізичне покарання».

Український психолог І. Сікорський свого часу писав: «Моральне страждання виснажує мозок набагато сильніше, ніж страждання фізичне. Справді, клінічні спостереження показують, що, якщо для послаблення фізичного болю потрібна певна доза наркотичного засобу, то для полегшення душевного болю для деякого забуття, потрібна доза набагато більша. Очевидно, що душевний біль є тяжчим, ніж фізичний. Зрозуміло, чому людина надає перевагу останньому, готова швидше піддатись фізичним мукам, надає перевагу смерті, ніж безчестю» [1, с. 116–117].

Незважаючи на те, що загалом діти виправдовують поведінку батьків, у 20% опитаних учнів з'являються агресивні почуття, бажання помститись, заподіяти ту ж шкоду, навіть вдарити: «Я його вб'ю, відімщу, відірвусь на комусь». Ніхто з учнів не висловив думки про те, що лихослів'я – той засіб, який є виправданим у певній ситуації і змінює їх поведінку на краще. Батьків, які надто часто вживають грубі слова до своїх дітей, учні називали «моральними садистами». Відповіді учнів про власний емоційний стан після лихослів'я свідчать про те, що в них формується почуття відчуженості стосовно батьків і вчителів. Можливо, саме тому, що їх ображають «лихими» словами, вони вважають себе чужими в рідній домівці. Слід наголосити, що 1,5% опитаних учнів лихослів'я з боку батьків стосовно себе розцінюють як такі, що викликають думки про самогубство. І цей факт є дуже тривожним [4, с. 52].

Загалом, лихослів'я злить, пригнічує, породжує вороже ставлення до батьків і вчителів, а також і до навчання. Цей емоційний стан гальмує формування інтелектуальних почуттів, спотворює в дитини формування моральних почуттів, негативно впливає на формування суб'єктного ядра особистості. Зізнання учнів доводять, що такий різновид ментального насилля як лихослів'я, призводить до порушення структури особистості та її поведінки та є підґрунтям для хронічної психогенної травмизації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сикорский И. Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены. Статьи по вопросам нервно-психической гигиены / И. Сикорский. – Харьков, 1900. – Кн. 3. – С. 116–117.
2. Татенко В. Психология в субъектном измерении : [монография] / В. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. – 672 с.
4. Широкоградок Л. Лихослів'я у шкільному середовищі : профілактика і корекція / Л. Широкоградок. – К. : Шкільний світ, 2009. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).